

Тетяна Самсонюк

ДІЯЛЬНІСТЬ РАДЯНСЬКИХ ОРГАНІВ ДЕРЖБЕЗПЕКИ ЩОДО ЛІКВІДАЦІЇ ПОЛЬСЬКОГО ПІДПІЛЛЯ НА РІВНЕНЩИНІ (1939-1941 РР.)

Стаття присвячена діяльності карально-репресивних органів СРСР, спрямованої на ліквідацію польського підпілля на території Рівненщини після приєднання західних областей України до УРСР у вересні 1939 р.

Ключові слова: польське підпілля, СЗБ (Союз збройної боротьби), УНКВС (Управління народного комісаріату внутрішніх справ), ГУДБ (Головне управління державної безпеки), Рівненська область.

Татьяна Самсонюк. Деятельность советских органов госбезопасности по ликвидации польского подполья на Ровеничине (1939-1941 гг.).

Стаття посвящена деятельности карально-репрессивных органов СССР по ликвидации польского подполья на Ровеничине после присоединения западных областей Украины к СССР в сентябре 1939 г.

Ключевые слова: польское подполье, СВБ (Союз вооруженной борьбы), УНКВД, ГУТБ, Ровенская область.

Tetiana Samsoniuk. The Soviet secret service activity concerning eliminating the Polish underground in Rivne region from 1939 to 1941

The main aim of the article is to explore the basic stages of the eliminating the Polish underground (pidpillia) in Rivne region by repressive organs of the Soviet Union after the accession of Ukraine to the Western regions of the USSR in September, 1939.

Key words: Polish underground PRSP (Union armed struggle), the NKVD (the Office of the National Committee of Internal Affairs), HUDB (General Directorate of State Security), Rivne region.

Питання польського підпілля на території західних областей України у 1939-1941 рр. можна віднести до тих, розробка яких вітчизняними науковцями активно розпочалася після проголошення незалежності України.

На предметі даної розвідки зосереджували увагу чимало українських істориків [3; 14; 19; 20], і краєзнавців [13; 15], які вивчали різні аспекти радянзації Західної України 1939-1941 рр. Найбільший внесок у її висвітлення зробив І. Ільюшин: вченому одному з перших довелося опрацювати документи радянських карально-репресивних органів пов'язаних з ліквідацією польського підпілля на західноукраїнських землях [11; 12]. Проблему польського підпілля досліджували Р. Давидюк [9] і В. Матійченко [16]. Значно полегшили працю дослідників збірники документів з архівів спецслужб, які побачили світ у 2004 і 2009 рр. [17; 18]. Зазначені документи здебільшого висвітлювали найважливіші напрямки діяльності польських підпільних організацій, конкретизували центри їх дислокування на території Західної України і Генерал-губернаторства та їх почергову ліквідацію органами НКВС. Найбільша увага приділялася польському підпіллю у Львові. Натомість діяльність осередків в інших містах і містечках згадувалася фрагментарно, особливо в питаннях ліквідації підпільних структур радянськими карально-репресивними органами. Такий статус-кво й визначає критерій актуальності даної розвідки.

Відразу після вступу частин Червоної армії на територію Рівненського повіту, місцеві поляки потрапили в жорна радянського тоталітарного режиму. Превентивні арешти державних службовців, поліцейських, представників місцевого самоврядування, активістів польських громадських організацій мали попередити будь-який спротив новій владі. Однак дуже швидко серед тих, хто вцілів від радянських казематів, почали нуртувати ідеї про відновлення держави, що зникла внаслідок дій радянського і гітлерівського тоталітарних режимів. Разом з тим, частина підпільних угруповань, особливо молодіжних, не маючи достатнього досвіду підпільної роботи ліквідовувалася органами НКВС відразу після свого створення. Така доля спіткала 14 учасників підпільної молодіжної організації, яка діяла в районі Цегельня м. Рівне, перші арешти яких відбулися в середині січня 1940 р. [10].

19 лютого 1940 р. всі обласні відділи НКВС західних областей України отримали інформацію підготовлену 3-м відділом УДБ НКВС УРСР за підписом заступника народного комісара внутрішніх справ УРСР капітана держбезпеки Горлінського. У Києві були відверто стривожені активністю «польських контрреволюційних кадрів», що формували «бандитсько-повстанські організації і вели широку розвідувальну діяльність», керуючись наказами закордонних центрів. Радянським спецслужбам було відомо, що діяльність польського уряду в Парижі, спрямована на формування легіонів і налагодження співпраці з національно-свідомою частиною польської громадськості, яка потрапила як в зону німець-

кої, так і радянської окупації. Матеріали, наявні в ряді обласних УНКВС вказували, що повстанські формування намітили орієнтовний час підняття антирадянського повстання – весну 1940 р. На цей час карально-репресивні органи радянської влади були обізнані з основними напрямками діяльності польського підпілля, а саме: координацією діяльності окремих підпільних формувань, розповсюдженням листівок і «комунікатив» патріотичного змісту, нагромадженням зброї, обмундирування та ін. Не були секретом для спецслужб і назви підпільних організацій як то: «Звільнення Польщі», «Легіони незалежності Польщі», «Комітет спасіння польської держави» та ін. Керівництво НКВС розуміло, що основою цих організацій є вихована в національному дусі польська молодь, військові та державні службовці і чиновники, що можуть бути задіяні як для підпільної роботи на території Західної України, так і для поповнення польських легіонів на території Угорщини і Румунії [4, арк. 79, 87, 88].

У ситуації що склалася основний акцент у боротьбі з підпіллям робився на використання цільової кваліфікованої агентури серед рядових членів і керівного активу підпільних структур, що в майбутньому мало використовуватися для попередження не бажаних акцій на окупованій території і встановлення каналів з центром польського підпілля за кордоном [4, арк. 90]. Було також зрозуміло, що поляки діють використовуючи існуючий при II Речі Посполитій адміністративно-територіальний поділ, що в умовах утворення нових територіальних одиниць (областей, районів), відмінних від існуючих у 1921-1939 рр., вимагало постійної співпраці між УНКВС усіх західноукраїнських областей. Вона здійснювалася в т.зв. «міжобласних справах» [4, арк. 93].

Під прискіпливий нагляд співробітників НКВС потрапили поляки, що працювали в комунально-побутових організаціях і закладах, підсобних і обслуговуючих господарствах і підприємствах при органах НКВС і частинах РСЧА, які, на думку представників карально-репресивних органів, мали можливість використовувати своє службове становище для збору необхідної підпільникам інформації [4, арк. 165].

Народний комісар внутрішніх справ УРСР Серов вимагав від усіх начальників обласних управлінь НКВС негайних заходів по перегляду особового складу установ, підприємств і організацій в яких зосереджувалися відомості про робітників радпарату, НКВС, РСЧА, в першу чергу мова йшла про місцеві органи радянської влади, житлово-комунальні заклади, розрахункові відділи електростанцій, телефонних станцій. Під контроль також потрапили працівники закладів громадського харчування, пошти, вільнонайманий контингент частин РСЧА. Цю та інші вказівки по засекречуванню всього особового складу НКВС було оголошено його співробітникам на секретно-оперативних нарадах.

Для посилення боротьби з польськими та українськими націоналістичними організаціями до Рівненського обласного управління НКВС 22 березня 1940 р. прибула оперативно-слідча група НКВС-СРСР у складі 5 осіб (1 співробітник 3-го відділу ГУДБ і 4 слідчих слідчастини ГУДБ). Того ж дня опергрупою на чолі з ст. лейтенантом держбезпеки Журавльовим було складено план арештів «антирадянського елементу» і переглянуто матеріали на осіб, що підлягали ув'язненню. Основна хвиля арештів відбулася 22-23 березня. Часткові арешти проводилися вже після виборів, починаючи з 25 березня 1940 р.

Результатом дій співробітників ГУДБ стала реалізація цілої низки агентурних справ та справ-формулярів на членів польського підпілля. У доповідній записці від 27 квітня 1940 р., адресованій наркомові внутрішніх справ Серову, було наголошено на справах, які заслуговували особливої уваги. Серед таких – «Перспектива», в якій 3-м відділом УДБ розроблялася польська молодіжна організація «Легіон незалежності Польщі». У результаті вдало проведених агентурно-оперативних заходів був встановлений зв'язок цієї організації з Рівненським центром польської підпільної організації СЗБ в особі Я.Язвінського. За кілька днів до загальної операції молодіжну організацію ліквідовано і одночасно арештовано члена керівної п'ятірки рівненського осередку СЗБ Я.Язвінського та прибулого до нього зі Львівського центру кур'єра Жалнерчика. Ці заходи дали можливість УНКВС за час проведення загальної операції по ліквідації польського підпілля завдати нищівного удару по керівному осередку рівненської організації СЗБ.

Друга справа про яку йшлося в записці – «Повстанці». За нею 3-м відділом УДБ розроблялася група польського підпілля, що проводила антирадянську агітацію і розповсюджувала антирадянські листівки, тиражовані польським урядом у Франції. Над справою одночасно працювало як Рівненське обласне управління НКВС, так і Волинське. Останнє паралельно розробляло справу «Гімназисти». Згодом з'ясувалося, що обидві справи стосуються одних і тих самих осіб. Це стало відомо на допитах арештованого Казмірчака, який вказав на конспіративну квартиру організації у якій перебував її керівник Т.Маєвській. 31 травня 1940 р. останнього арештовано у м. Рівне за адресою вул. Сталіна, 310. Разом з ним до в'язниці потрапила і власниця квартири вчителька Я.Динаковська та присутній на момент арешту зв'язковий організації Каспшицький («Бурда») [6, арк. 255-256]. У час проведення операції у Т.Маєвського було вилучено наказ і циркуляр про порядок і методи проведення повстанської діяльності на території Західної України датовані 7 і 18 лютого 1940 р., а також список явочних квартир, у тому числі і в м. Львів. Вилучені документи підтверджували, що організація має назву «Звонзек

валькі збройней» (Związek walki zbrojnej). 1 червня 1940 р. о 22 год. 30 хв. спецзапискою на ім'я наркома внутрішніх справ УРСР Серова начальник УНКВС по Волинській області повідомляв про вдало проведену операцію і результати перших допитів арештованих [6, арк. 258]. Вже за добу – 2 червня о 21 год. 05 хв. ця інформація надійшла у 2-й відділ ГУДБ НКВС СРСР [6, арк. 256].

Третя справа – «Опіум» – стосувалася розробки ксьондза Зентари і його оточення, до якого належали брат і сестра генерала Янушайтиса. Останні мешкали на квартирі Зентари за фальшивими документами, що стало причиною їх зарахування до польського підпілля і арешту [5, арк.30-32].

Четверта справа – «Парафія», за якою в розробку потрапив органіст рівненського костелу Мемпель і його оточення як можливі учасники антирадянської організації.

П'ята справа – «Стрільці з Долини». Як свідчать документи, в ході її розробки працівники економічного відділу УНКВС стежили за групою колишніх членів організації «Стшельци» – учасниками польського підпілля на кам'яних кар'єрах Костопільського р-ну Рівненської області.

«Лабіринт» – шоста справа за якою Дубенський райвідділ НКВС провадив розслідування діяльності польського підпілля організованого колишніми підofiцерами польської армії і патріотично налаштованою молоддю.

Здійснивши ретельний аналіз агентурно-слідчих матеріалів за вказаними справами, оперативна група разом з начальником УНКВС Крутовим ухвалила залучити своїх співробітників до проведення слідства за двома справами: «Перспективою» і «Лабіринтом», які, на думку оперативників, давали можливість викрити основну мережу польського підпілля.

За наміченим планом три співробітники опергрупи, разом з керівником, долучилися до роботи 3-го відділу УДБ у справі «Перспектива». Двоє інших було направлено в м. Дубно для проведення слідства у справі «Лабіринт».

Діяльність Дубенського РВ НКВС у цій справі була під цілковитим контролем керівника опергрупи Журавльова, який разом з заступником начальника 3-го відділу УДБ УНКВС Кагановичем двічі відвідували Дубенський райвідділ для дачі вказівок за наступними оперативно-слідчими заходами.

У справі «Лабіринт» оперативниками був задіяний агент «Луїза», близький з керівництвом польського підпілля. Але згодом його запідозрили у приховуванні інформації від карально-репресивних органів. Оскільки активність підпілля зростала, заступник наркома внутрішніх справ Горлінський вимагав від обласного УНКВС швидкого доопрацювання справи і повної ліквідації організації шляхом арештів керівного складу і активу одночасно. Аби не привертати уваги агента, йому рекомендувалося давати другорядні завдання, даючи зрозуміти, що справа буде в розробці ще тривалий час і таким чином попередити витік інформації про заплановані арешти. Також Горлінський вимагав в ході слідства основний акцент робити на викритті шпигунсько-диверсійної агентури і виявлення складів зброї у передмістях м. Дубно – Забрам'ї і Сурмичах, наявність яких неодноразово підтверджувалася низкою агентів НКВС [6, арк. 214-215]. На думку Києва, результативність розробки агентурної справи залежала від співпраці всіх обласних управлінь НКВС у західних областях України. У даному випадку Рівненське обласне УНКВС мало проінформувати Львівське і Луцьке управління про заплановані заходи.

Слідчим у справі «Перспектива» було з'ясовано, що вона має спільні риси з іншими справами. Це дало їм підстави стверджувати, що і «Повстанці», і «Парафія», і «Опіум» є ланками однієї організації – СЗБ. У зв'язку з цим слідство в усіх чотирьох справах було об'єднано.

В подальшому, слідчою групою з'ясувалося, що викрита у справі «Стрільці з Долини» підпільна організація, існуюча в Костопільському районі, також є філією СЗБ, а її керівництво контактувало з Рівненською організацією і підпорядковувалося її коменданту – Я. Язвінському.

Результатом слідства стало виявлення і ліквідація організації СЗБ у м. Рівне та арешт усього її керівного складу. Уникнути арешту вдалося Стефану Лямбаху – керівнику залізничного підрозділу організації. Свідчення арештованих її членів давали слідчим матеріали для подальших арештів учасників польського підпілля по всій Рівненській області [5, арк. 32-33].

Усього по м. Рівне і Костопільському р-ну за час дій оперативно-слідчої групи КНВС-СРСР було арештовано 63 учасники СЗБ, 44 з них зізналися у причетності до організації.

За справою «Лабіринт» арештовано 40 осіб. Слідством було встановлено, що діюча в м. Дубно повстанська організація СЗБ була зв'язана з Львівським центром, за розпорядженням якого мала увійти до складу Рівненського повстанського округу. З 40 арештованих у м. Дубно 21 особа зізналася у зв'язку з організацією. Слідство в цій справі дало змогу оперативникам викрити ще одну лінію польського підпілля, керівництво яким здійснювалося з Варшави. З'ясувалося, що для керівництва підпільною діяльністю на Волинь з Варшави прибув Тадеуш Маєвський «Шмігель», який нелегально мешкав у Рівному. Слідчі припускали, що Т. Маєвський є людиною зі значними організаційними здібностями, офіцером Польської армії.

Від арештованих членів СЗБ слідчі дізналися, що Т. Маєвський налагодив контакти з Львівським центром і отримує звідти «явки» до деяких керівників місцевих повстанських груп, організованих

представниками підпілля зі Львова. Перед слідчими постало важливе завдання з'ясувати ким є насправді Т. Маєвський, оскільки вони мали припущення, що він і є керівником підпілля СЗБ на Волині. Підставою для таких припущень став арешт Дубенським РВ НКВС Я.Потапова. За свідченнями останнього до кола підозрюваних потрапив і Каспшицький.

Варто зазначити, що у доповідній записці керівник оперативно-слідчої групи відзначив, що у ході слідства за справою «Перспектива» слідчі опергрупи Полухін і Василенок, які працювали в м. Рівне, отримали зізнання від 14 учасників польського підпілля. Крім того, сам начальник опергрупи разом з керівним складом 3-го відділу УДБ отримали зізнання від 4-х членів СЗБ (керівного складу організації в м. Рівне).

У справі «Лабіринт» відзначилися слідчі опергрупи Ковальов і Тітов, які отримали зізнання від 11-ти учасників підпільної організації. Зазначалося, що «...співробітники опергрупи надали практичну допомогу працівникам УНКВС шляхом більш ретельних допитів арештованих, які вже зізналися, отримуючи при цьому ряд даних, як про роботу повстанської організації, так і про нових її учасників» [5, арк. 33-35].

Квітень 1940 р. ознаменувався масовими арештами членів польського підпілля у всіх західних областях України. У цей період викрито окружний центр СЗБ у Львові: енкаведистам стало відомо, що його очолює колишній директор Львівського кадетського корпусу полковник Жебровський «Жук», «Старий коваль». До в'язниці Дрогобицького УНКВС потрапив П. Марциняк «Еміль» – майор польської армії, член Львівського окружного центру СЗБ, організатор периферійних повстанських центрів Західної України. Діяльність останнього була безпосередньо пов'язана з налагодженням функціонування організації у Рівненській області. Не минув радянських казематів і Ю. Відавський «Віт», «Юзек» – підпоручик польської армії, помічник П. Марциняка, організатор повстанського центру в м. Рівне [4, арк. 198].

Рівненським УНКВС викриті осередки ЗВЗ в містах Рівне, Дубно, Костопіль. Всього арештовано 88 осіб. Серед арештованих М.Зарембський, підхорунжий польської армії – керівник організації П. Вежбовський, колишній начальник пожежної охорони – заступник керівника. Завдяки добре налагодженій системі інформаторів серед учасників польського підпілля, співробітникам РВ НКВС у с. Янова Долина вдалося попередити терористичний акт ініціатором якого був Яніцький. Останній планував підірвати райвідділ НКВС і таким чином звільнити в'язнів [4, арк. 203-204].

Окрема агентурно-слідча справа «Смертельна дружина людова» була розгорнута УНКВС по Рівненській області і стосувалася членів однойменної польської підпільної організації. У ході проведених агентурних дій на кінець квітня 1940 р. було встановлено і арештовано троє її членів: керівник В.Грич, комендант організації у Волинській області Ф.Олексевич, комендант організації у Рівненській області І.Вуйцек. До в'язниці потрапили й інші рядові члени Смертельної дружини. Під час арештів у зазначених осіб було вилучено інструкції з організаційної роботи, положення про методи і роль зв'язку між ланками підпілля, текст присяги, яку давав кожен з членів організації та інші документи. Вилучені речові докази та свідчення керівників організації дали підстави слідчим зосередити увагу на розшуку терористів, що входили до складу «Смертельної дружини людової», яких у першу чергу шукали серед колишніх членів організації «Стронніцтво людове» (Stronnictwo ludowe) [6, арк. 160-162].

Напередодні святкування чергової річниці 1 Травня всі начальники обласних управлінь НКВС отримали датовані 13 квітня 1940 р. за підписом наркома НКВС Серова пошто-телеграми, в яких особлива увага зосереджувалася на діяльності польського підпілля. Оскільки в Польщі 3 травня відзначали День конституції, радянське керівництво було стурбоване можливими терористичними актами, диверсіями, розповсюдженням листівок антирадянського змісту та іншими діями з боку антирадянських організацій. Місцевим органам НКВС пропонувалося провести попереджувальні заходи з метою уникнення різного роду «несподіванок» у дні проведення першотравневих заходів [4, арк. 207-210].

Загалом за період з жовтня 1939 р. по грудень 1940 р. УНКВС західних областей України ліквідувало 63 великих польських націоналістичних формування і 256 (від двох осіб і більше) дрібних, всього 352, арештовано 4435 осіб. У час ліквідації польського підпілля вилучено зброї: снарядів – 32, авіабомб – 16, кулеметів – 18, гвинтівок – 1204, револьверів – 395, ручних гранат – 139, патронів – 16470, холодної зброї – 144 одиниці [7, арк. 9-10].

Від початку діяльності органів НКВС 17 вересня 1939 р. і до початку німецько-радянської війни 22 червня 1941 р. по УНКВС Західних областей України до вищої міри покарання було засуджено 196 учасників польських націоналістичних організацій. Загалом у документах НКВС подається така статистика [8, арк. 8]:

| | 1939 р. | 1940 р. | 1941 р. |
|--|---------|---------|---------|
| Учасники польських контрреволюційних організацій | 1 | 123 | 72 |
| Колишні офіцери, жандарми, поліцейські | - | - | 14 |
| «Антирадянський елемент» | 57 | 22 | 22 |
| Всього | 62 | 182 | 221 |

З документів архіву Управління СБ України в Рівненській області відомо, що 8 квітня 1941 р. у м. Рівне смертний вирок було приведено в дію у справі ксьондза С. Зентари і В.-З. Лязурека [2, арк. 399]. 10 червня 1941 р. у м. Рівне було розстріляно членів СЗБ К. Язвінського, Я. Язвінського і Г. Крюгера [1, арк. 377-379].

Таким чином, діями карально-репресивних органів СРСР до початку німецько-радянської війни польське підпілля на території Рівненщини було повністю паралізоване, а СЗБ фактично припинив своє існування.

Джерела та література:

1. Архів Управління Служби безпеки України в Рівненській області (АУСБУ в Рівненській обл.), ф.-п., спр. 15162., т. III.
2. АУСБУ в Рівненській обл., ф.-п., спр. 22224.
3. Баран В., Токарський В. Україна: західні землі: 1939-1941 рр. / В. Баран, В. Токарський. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. – 448 с.
4. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБ України), ф. 9, спр. 33.
5. ГДА СБ України, ф. 16, оп. 33, спр. 44.
6. ГДА СБ України, ф. 16, оп. 33, спр. 58.
7. ГДА СБ України, ф. 42, спр. 44, дод. № 3.
8. ГДА СБ України, ф. 42, спр. 46.
9. Давидюк Р. Боротьба польських підпільних структур на Рівненщині (1939-1941 роки) / Р. Давидюк // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Рівненська область. – Кн. 1. – Рівне, 2006. – С. 370-373.
10. Державний архів Рівненської області, ф. р. 2771, оп. 2, спр. 1081.
11. Ільющин І. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні / І. Ільющин. – К.: Інститут історії, 2001. – 289 с.
12. Ільющин І. Польське підпілля у Західній Україні і Західній Білорусії у 1939-1941 рр.: Нове науково-документальне видання / Ільющин І. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КДБ. – 2003. – №1. – С.450-456.
13. Коц М., Осауленко Л. Волинь у лещатах смерті. Сторінки з життя Миколи Коца і не тільки. Публіцистично-документальна повість / М. Коц, Л. Осауленко. – Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2007. – 432 с.;
14. Кучерепа М., Вісин В. Волинь: 1939-1941 рр.: Навчальний посібник / М. Кучерепа, В. Вісин. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. – 486 с.
15. Марчук І. Органіст із ЗВЗ // Сім днів. – 2008. – № 42-43 – С. 2.
16. Матійченко В. Польське підпілля на Волині // Волинь і волиняни у Другій світовій війні: зб. наук. пр. / В. Матійченко. – Луцьк, 2012. – С. 206-211.
17. Польське підпілля 1939–1941. Від Волині до Покуття. / Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб / Упоряд.: З. Гайовнічек, Б. Гронек, С. Кокін. – Т.3. Ч. 1. Варшава-К., 2004. – 791 с.;
18. Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.: документи ГДА СБУ України / Упор. В. Даниленко, С. Кокін. – К.: Києво-Могилянська академія, 2009. – 1311 с.
19. Сергійчук В. Поляки на Волині у роки Другої світової війни. Документи з українських архівів і польські публікації / В. Сергійчук. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2003. – 576 с.;
20. Сергійчук В. Український здвиг: Волинь. 1939-1955 рр. / В. Сергійчук. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. – 840 с.